

Kunt Ernő

A HALÁL ANTROPOLÓGIÁJÁHOZ

---

Az elmúlás természeti törvény. Bármely társadalom, bármely kultúra alapvető feladata, hogy tagjait e tény elfogadására felkészítse, s a halálról nemzedékek során felhalmozódott tapasztalatokat megőrizze, rendszerbe foglalja, s az élők és eljövendők számára hozzáférhetővé tegye. Feltétlenül szükséges olyan általános érvényű állásfoglalást kialakítani, amely lehetővé teszi, hogy a társadalomszervezet egésze megrázkódtatásmentesen működjék, miközben tagjai egymást váltják. A közösségnek fennmaradásához olyan hatékony viselkedési parancsokat kell kialakítania és örökítenie, amelyek azon veszélyhelyzetekben lépnek működésbe, melyek egyik tagjának elvesztésekor támadnak.

A mulandóság tudata megkülönbözteti az embert a többi élőlénytől. Lehetővé teszi, hogy életét e visszavonhatatlan tény tudatában alakítsa, s gondoskodjék utódairól. Ugyanez a tudat hatalmas szellemi energiákat is felszabadít, amelyekkel éppen a vég ellen kísérel meg védekezni az ember. E paradox kettőség feloldására jöttek létre azok az elképzelések, amelyek segítségével — evilági létünk tanulságait felhasználva — a halálon túlra vetítünk egy új világot: a gondolkodó ember világa után a vágyakozó ember világát. Nem szabad elfelednünk, hogy ebben a költött világban az ember valóságos igényei, tulajdonságai, jellegzettségei — tulajdonképpen a totális humán princípium — nyilatkoznak meg. Különböző népek, korok, kultúrák túlvilágképei valóban ékes példái az elvonatkoztató készségnek, s megjelenítési formáikban a tisztá, az absztrakt költészet mesterművei is.

A halál tudata ilyenformán alapvető kultúraformáló erőnek tekintendő. Egyén és tudott vég szembefeszülésének vitathatalanul része van az emberiség fejlődésében. Jóllehet e ténynek ilyen közvetlen megfogalmazásával nem kerülünk szembe, mégis életünk során körülvesz, meghatároz — paradox módon —, nap mint nap éltet bennünket ez a végtetes feszültség.

Minden közösségnek, minden kultúrának érdeke s feladata is, hogy az egyén ne felkészületlenül találja magát szembe a mulandóság kihívásával. A kulturális parancsok tehát arra törekszenek, hogy az egyes embert az elmúlás bénító tudatától felszabadítsák, testi és szellemi energiáit az életre irányítsák. Ezért a halálra, halottra, elmúlásra vonatkozó emberi tudás, ismeret és viselkedési parancsok közvetett — a kultúra adott állapotát jellemző —, jelképes formában nyernek megfogalmazást a világképben, az irányító ideológiákban és vallásokban. Minden kul-

túrát jellemez az, hogy milyen módon, milyen fokon tartja ében tagjaiban a halál tudatát, hogyan igyekszik befolyásolni a halálhoz való viszonyukat. Úgy tűnik, hogy az ún. „keleti kultúrák” — a hagyományos kínai konfucianizmus, taoizmus, indiai buddhizmus, hinduizmus, japán shintoizmus és a zen világméreteiben élet és halál sokkal inkább kiegészítik egymást, egységet alkotnak: a teljes egységet. Az ún. „nyugati kultúrkörben” — Európa és az Újvilág országaiban — inkább el-lentében állítják, szembesítik egymással élet és halál tényét és fogalmát. A kultúrák közötti effajta különbségtétel csak hozzátétőleges érvényű tendenciát jelez, de megfelel a — szintén általánosítható — megállapításnak, hogy a keleti elmélkedési mód szintetizáló — a dolgokat egységben látni, megismerni és megérteni törekvő —, míg a nyugati vagy európai gondolkodásmód analízáló — a dolgokat egymással összehasonlítva, szembeállítva, alkotóelemekre bontva vizsgáló — jellegű. Ám az ún. európai gondolkodásmódon belül sincs teljes egység, hanem különféle történeti korokban, más-más társadalmi rétegek-nél módosulhat az alapfelfogás, vagy éppen átmenetet képezhet. Gondoljunk csak a középkorra, amely időszaknak munkájába, közéleté-be, ünnepeibe, művészetébe, vallásosságába éppenséggel hangsúlyozott közelségbe kerültek egymással, alkalmasint pedig éppen egységet alkot-tak élet és halál eseményei, ábrázolásai, jelképei. Vagy gondoljunk a parasztság — éppen a magyar parasztság — természetelví vélekedés-módjára, világképére, melyet élet és halál egybetartozósága alapvetően jellemez.

Történelmi, gazdasági és társadalmi hatások, valamint kulturális köl-csönösségek befolyásolták azokat a hagyományokat, ismereteket, me-lyeket az egymást váltó nemzedékek napjainkig felhalmoztak ember és mulandóság viszonyának megítéléséről. Az, hogy egy társadalomban milyen halálkultúra alakul ki, függ a jellegzetes gazdálkodásmódtól, a társadalom belső szerkezetétől, a társadalmi egyenlőtlenségektől, az ezeket szolgáló vagy ellensúlyozó ideológiáktól s alkalmasint a közös-ség felerősödő vagy csökkenő társadalmi szintű veszélyeztetettségétől (pl. háborúk, járványok).

Napjainkban a művelődés, a kultúra szorosan kapcsolódik életünk minden mozzanatához, a halálhoz közeledve azonban megtorpan. A tár-sadalmi érdeklődés visszahúzódik e támától. Nyilvánosan, társaságban nem illik róla beszélni. Baráti, családi körben ugyancsak ritkán érintik, hiszen a jelenlevők között mindig akadhat olyan személy, aki életkora, betegsége folytán találva érezheti magát, akit udvariasságból, együtt-érezésből kímélni akarnak. Szülők és gyermekek, férj és feleség között is ritkán esik erről szó. Általában csak akkor, ha valamelyik hozzátar-

tozójuk távozása az élők sorából közvetlenül érinti őket. Ám az elhunyt körül szükségszerűen elvégzendő adminisztratív, bürokratikus feladatok — ti. gondoskodni kell az elhunyt állampolgári létét biztosító különféle nyilvántartásokból való törléséről, a temetés különböző vonatkozásainak megszervezéséről, lebonyolításáról, a hátrahagyott személyi környezet újjarendezéséről, az elhunyt személyi tulajdonainak újraelosztásáról —, nos, mindezen feladatok háttérbe szoríthatják az érzelmeket, s így újra csak elkerülhető a személyes szembenézés az amúgy is került témával. Társadalmi, kulturális segítség, a hagyományok megértése és újraértelmezése híján az egyén magára hagyatva kerül szembe az elmúlással, a halál gondjával, amely életének különböző szakaszaiban szükségszerűen felmerül benne. Alighanem sokkal többször, mint ahányszor módja lenne beszélni róla. S hogy e beszélgetésekre szükség lenne alkalmanként — a szorongásokat, félelmeket eloszlatni, a tudatlanságot, félreértéseket feloldani, a ránk hagyományozott közhelyeket felülvizsgálni, megismerni az emberi kultúra által a halálról eddigi felhalmozott tudás lényegét, egyáltalában kifejezni magunkat s tudni beszélni róla — mindezek szükségességét valamennyien érezzük. Méltán okozhat gondot, ha engedjük, hogy az elmúlás kiszoruljon megismerési körünkéből, hiszen a véggel való szembenézés mikéntje alapvetően alakítja egész életünket.

A halálra, halottra, elmúlásra vonatkozó ismeretek hiánya, a hozzájuk fűződő viszony tisztázatlansága azért vetődik fel napjainkban különös hangsúllyal, mert azok azon hagyományos kultúrákat, amelyek a maguk keretein belül a halál kihívásának megfeleleltek, századunkban egy új kultúra kezdi felváltani. E változás világméretű, jöllehet az egyes társadalmakban más és más módon, eltérő hevességgel zajlik le. Legfontosabb jellemzője a természet kisajátításában és a termelésben mind fokozottabb mértékben alkalmazott gépesítés, melynek eredményeként fokozatosan elszakadunk természeti környezetünktől, s hovatovább közvetett kapcsolatainkat is elveszítjük. Ugyancsak jellemzi e változást a természettudományoktól áthatott — azokat alkalmasint fetiszáló — gondolkozásmód. Végül együtt jár e változásokkal a rohamosan növekvő lakosság városokba tömörülése, egyidejűleg pedig mind az egyének, mind az ismeretek intenzívebb s egyben fokozottabban ellenőrzött és befolyásolt világméretű mozgása. Az utóbbi fél évszázad során alapvető — feltehetőleg minden megelőző kultúrától különböző — világméretű változások kezdődtek, illetve bontakoztak ki. Nem kivétel ez alól az embernek az elmúláshoz való viszonya sem.

Napjaink embere váratlanul, felkészületlenül kerül szembe a halál kihívásával. Vannak, akiket előrehaladott koruk késztet a szembenézés-

re. Vannak, akik életük valamely tragikus fordulatóban választják azt. Mások végzetes betegségben szenvednek, s előre tudva sorsuk megváltoztathatatlanágát, maguk készülnek fel annak elfogadására. A halálra ítélteteket erősen formálja közeli haláluk tudata. A súlyos betegségek szerencsés túlélői a halállal való közvetlen szembekerülés megrázó tapasztalatával gazdagodnak. Mindahányan magukra hagyatva állnak szemben a halállal. A kultúra nincs segítségükre. S hányan vannak, akik nem is igénylik a segítséget, akik a halált életüktől idegennek tekintik, s kizárják vélekedési körükből! S hányan, akik az utolsó pillanatokban kétségbeesetten kapkodnak e segítségért, de kulturális úrbe kerülve, meg nem kaphatják azt! Sokaknak a véggel szemben valamely vallás ad nyugalmat. Néhányaknak a filozófia tanításai. A legtöbben azonban védtelenek.

E védtelenség megszüntetésére, a kimondatlan igények kielégítésére alakult ki napjainkban a halál iránti érdeklődés felerősödő — ha úgy tetszik — új iránya. Tudomány, de hitet kíván. Emberek emberekhez való közelebb kerülését szolgálja, de intézményeket állít, specialistákat nevel. Mégis: őszinte igyekezettel kívánja bekapcsolni a halálra vonatkozó ismereteket korunk kultúrájába.

Valamennyi kultúrának tehát szükségszerű és alapvető részei azok a meggondolások, vélekedések, amelyek a mulandóság feldolgozásában, megértésében és elfogadásában segítik tagjaikat, illetve kötelezőek rájuk nézve. E vélekedések, meggondolások rendszerét nevezzük adott társadalom, adott kultúra halálképének.

A halálképet az adott kultúra világgképének szerves részeként értelmezzük, amely azon tapasztalatok, vélekedések és elképzelések rendszereként fogható fel, amelyet adott társadalom a halálról, a halotról, a mulandóságról, az élők és a holtak viszonyáról nemzedékek során kialakított, s amelynek ismeretét minden tagjától elvárja. A halálkép lehetőséget nyújt arra, hogy ismerői a mulandósággal kapcsolatos eszméket, jelenségeket és dolgokat azonos, átfogó kategóriák szerint, viszonylag ellentmondásmentesen ítélhessék meg, s így — a világgképnek megfelelő — meglehetősen homogén rendszert építsenek fel eszméikből. A halálkép kifejezetten normatív jellegű, azaz megszabja a társadalom tagjainak viselkedését. Ilyenformán az adott közösség halálképe meghatározott, és hitelesíti a temetkezési szokások gyakorlatát is.

Ez érvényes a magyar parasztságra is.

Jellegzetes halálképe révén a magyar parasztság arra törekszik, hogy az egyes embert a halál bénító tudatától felszabadítsa, s testi és szellemi energiáit az életre irányítsa.

A haláleset kiváltotta igények, kihívások megválaszolási módját — tehát a halálkép egészét — alapvetően meghatározza a paraszti közösség jellegzetes ökotípusa, gazdasági tevékenysége s annak fejlettségi foka. Az elsősorban földművelő, állattartó, halász, kézműves, illetve ezeket valamiképp ötvöző életforma s az abból következő vagyoni és társadalmi helyzet, valamint létfenntartó tevékenység hagyományőrző foka feltétlenül befolyásolja, alakítja a halotti szokások megvalósulási formáját. Így például a sárréti pákások temetése is hasonló volt életmódjukhoz, mely a legegyszerűbb körülmények között zajlott le. A szertartást sokszor csak vízen járó társaik vagy a pásztorok végezték el saját tisztességük és képességük szerint. Koporsó helyett csónakjukba fektették a halottat, a temető helyett a vízi világ valamelyik szigetére vitték, sírját nem sírjelről, hanem egy szembetűnően nagy vagy különleges formájú fáról ismerték fel. A földművelő falulakók szemében rendellenesnek, titokzatosnak, pogánynak tetszett ez az elhantolási mód. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy sok hiedelem vette körül a pákások temetését, azok sírját, illetve lelkük bolyongását és mulatozását.

Meghatározónak kell tekintenünk továbbá adott közösség társadalmi szervezetségi formáját, strukturáltságát. A kiscsoport által birtokolt társadalmi státus éppen az ilyen kimondottan közösségi szokások során fejlődik ki, erősödik meg. Az ilyen kollektíven gyakorolt szokások alkalmával hatnak kifejezettebben, szembetűnőbben a paraszti közösségekben állandóan jelenlévő kohéziós erőkre.

Az alföldi mezővárosok, hajdúvárosok, hatalmas kiterjedésű falvak bonyolult társadalmi rétegzettségében például a halotti szokások lebonyolítására is külön szervezetek, illetve speciális feladatkörök alakultak ki. Ezeken a nagy létszámú agrártelepüléseken általában több Halotti Társulat (majd temetkezési vállalkozó) is működött, saját tiszttségviselőkkel és eljárással. Ilyen például a Kiss Lajos által leírt halotti pénzbeszédő, illetve a halottas ember. Ugyanő írja le a temetést szervező paraszti specialista, a funerátor feladatkörét, aki tevékenysége révén a temetést bekapcsolja a nagyközség belső munkamegosztásába: „A halál beálltával a bejárónak megkezdődik a hivatása, és a temetés befejezéséig tart. Ő a temetésrendező. Kötelessége, hogy a kerületi orvossal a halotti bizonyítványt kiállíttassa, s azzal bejelentse a halottat az anyakönyvvezetői hivatalnál. A papnál megbízatásához híven elmondja, mikor és hogy temetik a megboldogultat, énekszóval vagy prédikációval. A nagygazdát, előkelő állású urakat három óniával, vagyis a diákok énekkarával. A nagyon szegény: ingyenes halott.

A funerátor jelentkezik a kántornál, átadja neki a halotti bizonyítványt, majd az elemi iskola V—VI. oszt. tanítójánál négy vagy hat

ún. halotthoz járó gyerekért, akik a halottat kiéneklék a kántor vezérlete mellett. Kimegy a temetőbe a sírásást elintézni, esetleg sírhelyet váltani. A harangozónál pedig a harangozást beszéli meg, lelkére kötven, hogy szépen harangozzon, vagyis ne kolompoljon, mint a birka, hanem arányos tempóban, egyforma ritmussal. Itt is, ott is a díjakat fizeti. Fialatok temetésekor ő gondoskodik fátyolos legényekről, lányokról, kiket a családhoz tartozók és jó barátok közül gyűjt össze. Ahol gyászjelentést nyomtatnak, azokat széjjelhordja. Közvetlenül temetés előtt kocsin megy a papért és kártorért azok lakására. Gyalog kíséri ki a temetőbe a halottat, amikor mindig a kántor balján megy. A sír behúzása után meghívják a halotti torba, honnan ezelőtt nagygazda helyről paprikás húst vitt a harangozónak meg bort, pálinkát, ha soká és szépen harangozott.”

A halotthoz való viszony egyúttal az elődökhöz, az ősökhez való viszony is, s ez a tény messzemenően alakítja a halotti szokásokat. Az ősök tisztelete tulajdonképpen nem más, mint az élő közösség létét lehetővé tevő, azt eredményező és megszabó saját múlt emlékének ápolása, az élő közösség identitástudatának egyik alapforrása.

A vidékről elszármazott városiak még ma is gyakran családotlól keresik fel szülőfalujuk temetőjében rokonaik, elődeik sírját halottak napján. Sőt — aki teheti — ellátogat az azóta az országhatáron kívül kerülő szülőhelyük temetőjébe is.

Az őskultusznak a halottak tiszteletében megnyilatkozó formái a halotti szokásokban is kifejeződnek, tartalmát elmélyítik, s ugyanakkor a közösség helyzetének erkölcsi mércéjévé is válnak. Hiszen minden egyes halálest alkalmával megítéli a közösség, mennyire tudta, illetve tudja biztosítani tagjai számára a hagyományosan sikeresnek tekintett létstratégia kivitelezését.

A helybeliek elmondása szerint, az oly sok fiatal életét kioltó ököritói szerencsétlenség utáni temetésen, illetve később, a közös síremlék állításakor összegyülekezett rokonok, barátok között — a fájdalom és megdöbbenés mellett — fennszóval és élesen megfogalmazódott, hogy értelmetlen a fiatalokat — a régi szokást követve — olyan erősen tiltani egymástól.

A temetkezési szokások tartalmazzák az adott társadalomra jellemző közösségi morális, etikai értékelő vonatkozásokat. Az elhunyt élete halálával válik lezárt egésszé. A szűkebb, illetve tágabb közösség, melynek tagja volt, a temetés módjával s a közösségi részvétellel fejezi ki erkölcsi, etikai ítéletét, azaz értékeli az elhunyt által leélt életet.

Nehezen vizsgálható, de feltétlenül szerepet játszik a halál körüli szokások alakításában az adott közösségben elfogadott mentalitás, s annak egyéni és csoportos megnyilatkozási lehetőségei.

A mentalitás sok vonatkozásban színezi a temetkezés szokásait, azok egyedi, lokális jellegét erősítve. Bár a közösségi ellenőrzés meglehetősen rugalmas e tekintetben, mégis félreérthetetlen határokat szab a szélsőségesnek ítélt megnyilatkozásokkal szemben.

Így például az egyik észak-magyarországi faluban szokássá vált, hogy a különböző rokoni csoportokhoz tartozó legények a temetésekkor szinte versengve ástak mélyebbnél mélyebb sírokat, míg aztán az egyikükre rászakadt a föld, s csaknem életével fizetett a versengésért.

Eltúrte, de igen furcsállotta a közösség egy taktaszadai öreg pástorember — ki életében igen sok asszonynak járt kedvében — utolsó kívánságát, hogy cifraszűrében ravatalozzák fel s temessék el. Temetésekor meghúzták a környékbeli falvakban a harangokat, hadd tudják meg egykori szeretői, hogy ki halt meg.

A haláleset alkalmával feltörő egyéni és közösségi érzelmek kinyilvánítási formái szükségszerűen beépültek a halott körüli szokásokba, éppúgy, mint az ezeket fegyelmező, a szélsőséges lelkiállapotban az egyént segítő elvárások.

A társadalom szintén hat e szokásokra. Ezek elsősorban a politikai eszmék és intézmények, valamint a vallási eszmék, egyházi szervezetek szükségszerű befolyása révén érvényesülnek, fejtik ki hatásukat s fonnódnak egybe a parasztság hagyományos világképével.

A közigazgatási rendeletek olykor beépültek a paraszti hagyományokba, máskor azonban alapvetően befolyásolták, korlátozták, végül felszámolták azokat. Így például, annak a többször megújított rendeletnek a hatását, amely kötelezővé teszi a temetői hullaházak építését, felerősíti az a tény, hogy mind több falun lakó is kórházban fejezi be életét. Így a háznál való ravatalozás az utóbbi két évtizedben fokozatosan megszűnt, s a hagyományos temetési szokásoknak csak néhány eleme maradt meg, az is csak egy napra, a temetés napjára korlátozódva. Nem ritka, hogy Szlovákia, Románia magyarlakta vidékeinek temetőiben a magyar anyanyelvű kisebbség sírjain következetesen piros és fehér virágokat ültetnek a sírhant zöldjébe.

A paraszti temetkezési szokásokra állandóan hatnak az integráló társadalom vallásos eszméi. Ezeknek a mondhatni intézményesített világképeknek az elemei sajátos együttessé alakulnak a paraszti társadalom tagjainak vallásélményében, amely magában foglalja az egyház által hirdetett, elfogadott, illetve megtúrt vélekedéseket és gyakorlatokat, de éppígy a valláson kívüli, illetve az archaikus képzeteket, rítusokat is.

Az egyházak liturgiáinak és a népi temetési szokásoknak bonyolult kölcsönhatásrendszerét példázza az, hogy mennyire sikertelenül próbálták mind a katolikusok, mind a protestáns egyházak híveiket a mértéktelen torozástól eltanácsolni, mert a legtöbb községben mind a mai napig ragaszkodnak hozzá. Ugyancsak évszázadok óta törekszik például a protestáns egyház a végtisztességtevő gyülekezet tagjait rávenni arra, hogy a halálkor figyelmüket az életre, az élőkre fordítsák, hiszen a halott kívül esik a földi erők hatásán. Mégis elvárják a hívei papjuktól, hogy az az elhunyt — vélt vagy valós — érdemeiről hosszan megemlékezék, vagy legalábbis az ezeket felsoroló búcsúztatókat végighallgassa. Sőt igen fontos szempont volt egy-egy község, gyülekezet papválasztása alkalmával, hogy a jelöltek hogyan tudnak temetni. Minél jobban meg tudja valamelyikük rikatni a közösséget, annál inkább tisztelték, holott esetleg egyéb érdemek előbbre valók lettek volna.

A paraszti közösségben a mulandósággal kapcsolatos szokások ismerete a közösség minden tagja számára kötelező, hiszen egyrészt mindenkinek meg kell adnia hozzátartozóinak a méltó végtisztességet, azaz a hagyományoknak megfelelően kell eljárni a temetésükkor. Másrészt pedig kinek-kinek fel kell készülnie arra, hogy majd tisztességgel tudjon megfelelni élete utolsó feladatának, s szembe tudjon nézni saját halálával.

Mivel a halál minden ember számára minden időben kikerülhetetlen biológiai tény, a különböző kultúrákban egymáshoz hasonló, sőt azonos vagy csaknem azonos fogantatású elképzelések figyelhetők meg, anélkül, hogy e vonatkozásban közvetlen kapcsolatok kimutathatók lennének. Egyrészt olyan meggondolásokról, indíttatásokról van szó, amelyek bármely emberből azonos viselkedést, vélekedést válthatnak ki, azaz eredendően az emberi gondolkodásra, világméppalkotásra jellemzőek: archetipikusak.

A különböző kultúrákban aligha találhatunk még olyan kifejezetten archaizáló tendenciájú rendszert, mint amilyen a halál körül alakul ki. Közrejátszik ebben az elődök, illetve az elődöktől örökölt hagyományok tisztelete, és — ezt erősítve — a halottaktól való félelem. Velük szemben ugyanis az élők más eljárásmodot nem követhetnek, mint azokat, amelyeket így szükséges fenntartani, hogy hatni lehessen rájuk. (Természetesen e megállapítások csak azokra a kultúrákra vonatkoznak, amelyekben magától értetődően hisznek a halál utáni továbblékezésben.)

A halállal kapcsolatos vélekedések és cselekvések területén a hagyományokhoz való ragaszkodás még erőteljes. Az újítások itt törtek át a legkevésbé, hiszen az elődök tisztelete és félelme a közösség által megélt múlt tiszteletére és védelmére is int. Továbbá, az élőknek nincs



más eszközüik, hogy kapcsolatot tartsanak a továbbélőknek tekintett halottakkal, mint amit elődeik rájuk hagyományoztak, kipróbáltak, amelyekhez ezért fokozottabban ragaszkodnak.

Mivel alapvető, egyént és közösséget létében meghatározó gondról van szó, a kultúráknak szükségszerű jellemzője, aminthogy a társadalomnak érdeke, hogy a halálra vonatkozó ismeretek ne szűküljenek le pusztán csak a haláleset körüli tennivalók körére, hanem az egész kultúrát behálózzák, illetve az emberi élet valamennyi vetületének kulturális megfogalmazásában vonatkoztatási alapul szolgáljanak. Hogy egy társadalom kultúráját mennyire hatják át a halállal kapcsolatos vonatkozások, s hogy ezek milyen arányban fogalmazódnak meg közvetlenül vagy áttételesen, az ugyancsak messzemenően jellemezhet egy-egy kultúrát, illetve társadalmi állapotot. A kultúra legkülönbözőbb területeit kell ahhoz vizsgálnunk, hogy felismerhessük az adott kultúra halálképét a maga egészében.

